

Милица Кочовић Де Санто¹
Институт економских наука, Београд

РАСТ И ОДРАСТ: ЕКОНОМСКИ СТУБ КАО ПРЕТЊА КУЛТУРНОЈ И ЕКОЛОШКОЈ ОДРЖИВОСТИ ЗАЈЕДНИЧКИХ РЕСУРСА (КОМОНСА)

005.5:[330.15:556.18(497.11)
502.171:546.212(497.11)
316774:659.3/.4]:502
COBISS.SR-ID 15911433

Апстракт

Истраживања статуса заједничких природних и културних добара (комонса), у које убрајамо и воду, као најважније природно заједничко добро, и бављење њиховим управљањем и правом на приступ и коришћење, у науци до сада није добијало потребну пажњу. Будући да је реч о најважнијим планетарним ресурсима, потреба за серијом мултиперспективних истраживања на тему утицаја мини-хидро-електрана деривационог типа (ДМХЕ) у Србији је велика, јер су њихови утицаји на природу, културу и друштво огромни. Овај рад за циљ има да укаже на утицаје ДМХЕ, посматрано кроз економски, друштвени, културни и еколошки дискурс. Поменуте перспективе уједно представљају и стубове одрживог развоја. Одрживи развој (ОР) представља концептуални аргумент за изградњу ДМХЕ, са циљем ефикасног доприноса постизању енергетске одрживости постигнуте циљаним процентом из одрживих извора. Истраживање је отворило потребу за критичким преиспитивањем концепта ОР с посебним фокусом на теорији и пракси раста, односно одраста и њиховом утицају на квалитет живота локалне заједнице на чијој територији се граде ДМХЕ.

Кључне речи

јавни и заједнички ресурси (комонси), одрживи развој, раст, одраст, културно-политичка екологија

¹ mickocovic@gmail.com

Увод: Изазови раста и развоја

Иако је одрживи развој (ОР) теоријски и јавно-политички на међународном нивоу објашњен позитивним атрибутима, као праведна идеја која тежи балансираности стубова², он неретко демантује своје значење. Један од највећих препознатих изазова за културну и еколошку одрживост понаособ и заједно представља савремени економски оквир, али и сам концепт одрживог развоја. Одрживи развој често фаворизује економски стуб у односу на преостала два – друштвени и еколошки, а културни аспект се ни не разматра. Ово доводи до потребе за критичким промишљањем на тему одрживог развоја, који од идејно и декларативно балансираног развоја, у практичној примени доводи до екстремно небалансираних исхода.

У пракси је честа ситуација да стубови конкуришу један другом зарад (економског) раста и развоја. Као такав, ОР представља тиху подршку економског раста (за привилеговане). Од идеје (бесконечног) економског раста у савременом економском поретку не одустаје се чак ни када је реч о економски најразвијенијим земљама. Значајно је констатовати да је економски стуб уједно и најпривилегованији при концепту ОР. Уједно ОР представља најважнији аргумент савремене економије.

Одрживост треба да буде парадигма за размишљање о будућности у којој су еколошка, друштвена, културна и економска разматрања уравнотежена у потрази за побољшањем *квалитета живота* – као суштински вредносне категорије у друштвеном, културном и еколошком смислу. *Квалитет живота* је категорија која би требало да замени категорију *животног стандарда*³ (која представља циљ познатих дефиниција ОР). *Животни стандард* је вредносно-монетарно оријентисана категорија изражена бруто домаћим производом (БДП) по глави становника и указује на куповну моћ појединца. Уколико заиста верујемо да је БДП⁴ по

2 Економског, еколошког, друштвеног, односно културног стуба.

3 Репето (Repetto): „одлуке, које се данас доносе не би требало да угрожавају перспективе за очување или побољшање животног стандарда у будућности (Repetto, 1985); Солов: о одрживости као моралној обавези, која има општи а не специфичан карактер. [...] да се на наредна покољења пренесе ма шта, што ће им омогућити да достигну барем исти ниво животног стандарда, који имају садашње генерације као и да брину о генерацијама које иза њих стижу (Solow, 1992)” (Кочовић 2017: 94).

4 $GDP = P_1xQ_1 + P_2xQ_2 + \dots$ or $(Y) = C + I + G + NX$, где P представља цену произведених нових производа, Q количину. Y је GDP , где је C потрошња која се односи на људе, I инвестиције из приватног сектора, G државне инвестиције и алокације, и NX нето извоз.

глави становника мера која адекватно представља човека (једне државе), онда је лако закључити да је смисао човека (у сваком друштву) да купује⁵. БДП, осим што је мера економског раста, ни на који начин не осликава стање суштински важних питања као што су питања у вези са животном средином, друштвом и културом, иако је изразито завистан и ослоњен на ограничене реалне ресурсе (природне, културне, људске). БДП не говори ништа о процесу, већ квантификује производњу (нових) производа (кроз њихов број) у некој земљи (на годишњем нивоу), које ће вољно купити потрошачи (у земљи и иностранству). БДП може растати на рачун прљавих индустрија или чистих које праве еколошке катастрофе, помор рибе или уништавају станишта. Приликом рачунања БДП-а и најбогатије земље глобалног Севера (формално „друштвено одговорне“), настављају да расту, на рачун еколошких, друштвених и културних штета тржишта земаља у развоју⁶ – глобалног Југа.

Коначно, раст БДП-а заснива се на зависности од комонса (јавних и заједничких природних и културних ресурса), којима у савременој економији најчешће управља привилегована страна (приватни сектор). Како Латуш (Latouche 2010: 31) препознаје, „раст сада представља профитабилну идеју, само уколико су трошкови везани за природу, будуће генерације, потрошаче, здравље, плате, услове за рад и изнад свега уколико су трошкови ослоњени на земље Југа”⁷, због чега је неопходно напустити идеју раста.

Економски раст има и потрошачку страну. У том смислу многи аутори предлажу промишљања кроз потрошачки дискурс, а Гретујсен (Griethuysen) уводи категорију колективне зависности од раста, као конструисане подршке за савремену економију. Наиме, капитализам (у свакој својој форми) заснива се на производњи и продаји, односно важности постојања, стварања и присвајања вредности. Ове вредности се затим обликују у имовину, која има значење, а крајњи циљ је продаја. Имовини се придодату етерична и симболичка значења, која јој јачају улогу и претварају је (имовину) у централну институцију друштва (Griethuysen 2009).

5 Односно троши, односно конзумира.

6 Страни инвеститори су често мотивисани да улажу у неразвијене земље јер на њих због повлашћене позиције и флексибилне легислативе гледају као на Ел Дорадо. Овај процес се одвија кроз стране директне инвестиције (СДИ) тј. премештање производње.

7 Под *глобалним Севером* подразумевају се развијене земље, а под *глобалним Југом* неразвијене, земље Трећег света и др.

Друштвена зависност од раста према томе постаје циљ, који се постиже деловањем маркетинга као најзначајнијег средства за одржавање потрошње. Маркетиншке активности се спроводе са циљем обезбеђивања неометаног дисања капиталистичког бића, тако што се приликом производње, продаје и куповине производима додају друштвена, културна и друга значења. Поменута значења људима допуштају да се на унутрашњем и имагинарном плану осећају важније и боље.

Уместо да се приликом конструкције економског система крене од друштвених вредности заснованих на врлинама које је друштво изградило (или ће изградити) и које економски систем треба да подржи и обезбеди, логика савремене економије хегемону монополизује вредности друштва. Савремени економски поредак опстаје и захваљујући присвајању наратива активистичких група, уводећи их у савремене међународне јавно-политичке документе (случај *Green New Deal*). Наведено претпоставља неометано преливање идеологије савремене економије на све друштвене сфере, укључујући природу⁸ и културу⁹.

Волфганг Саш (Wolfgang Sachs) апострофира да економски развој има канибалистичку природу, јер се храни природом и заједницом враћајући на њих неплаћене трошкове. Економски развој је концепт монументалне празнине, јер је семантички конфузан и смисаоно неодређен, дајући наду у позитивне исходе и конотације које често прати мрачна страна (расељавање, одузимање имовине, притисак на најрањивије чланове друштва) (Sachs 2010: ix–x). Према томе, раст за једне (средњу класу) у исто време означава пад за друге (најрањивије и најсиромашније чланове друштва). Ово открива дубоко дуалистичку природу идеје и конфликтне импликације које раст (као саставни део идеје развоја у контексту хегемоније савремене економије) има по друштво. Због тога, иако раст у савременој економији има формални аргумент у друштвеној репродукцији и благостању, он супротно томе доводи до све већих друштвених притисака кроз неједнакост насталу услед неравномерне и

8 Ефикасност коришћења ресурса, макар и заједничких, намеће савремена економска логика, по цену потпуне деструкције ресурса, зарад користи за појединце у односу на незадовољну већину.

9 Као аутор примећујем да је најочигледнији пример преливања логике савремене економије на културу уочљив у сфери креативних и културних индустрија, кроз снажан тренд монетаризације вредности и тржишне верификације културног стваралаштва и израза, која се спроводи по сваку цену.

нефер расподеле¹⁰. Друштвена неједнакост посебно долази до изражаја доводећи до тензија и ескалација када дође до угрожавања комонса (јавних и заједничких ресурса који припадају свима), односно кроз дискриминацију једних¹¹ зарад привилегија за друге¹², са последицом трајне штете по комонсе.

У пракси долази до ефеката који су потпуно супротни идеји одрживости јер, угрожавајући еколошке и културне вредности друштва, ове тенденције погодују искључиво економском стубу (при чему је и економски резултат неретко крајње неефикасан у случају мини-хидроелектрана деривационог типа – ДМХЕ). На примеру студије случаја Ракитске реке и места Ракита при парку природе Стара планина, могуће је сагледати већи број негативних ефеката који су се одразили на културне и еколошке вредности поменутог заштићеног подручја и локалне заједнице.

Наиме, претходно поменути пројекти (ДМХЕ), обезбеђују трансфере управљачких и употребних права у вези са водом, природом и културом са јавног на сферу приватног сектора, наочиглед незадовољног локалног становништва и јавности. Суштински, у власничком смислу вода остаје јавно – заједничко добро, уз давање предности приватном сектору да управља и приоритетно користи добро. Локалном становништву имплицитно је укинуто право на приступ води и култури јер њихова привредна делатност (сточарство и земљорадња) претпоставља начин живота – културну димензију која се неометано одвијала у интеракцији са природним окружењем села Ракита. Постављањем ДМХЕ, поред многобројних правних мањкавости (које саме по себи представљају изазов), основна људска права на употребу заједничких ресурса за локалну заједницу у селу Ракита су нестала.

Због тога је потребно тражити алтернативна решења у вези са сврхом постојања, управљањем и коришћењем када је реч о одрживости комонса.

10 Саш наводи да је у скоро свим земљама које су недавно индустријализоване друштвена поларизација расла заједно са стопама раста у протеклих тридесет година.

11 Локално становништво, рањиво и сиромашно

12 Средња класа, којој се даје предност када је реч о експропријацији природних ресурса

Културно-политичка екологија као алтернативни *degrowth* (одрост) оквир и алтернативни модел одрживог развоја

Degrowth – одраст функционише на више нивоа јер преиспитује идеологију и системе, макроекономске показатеље и економске идеје које су догматски постављене, као и друштвене вредности, смисао и слободе¹³, тражећи решења за спас природних и културних ресурса¹⁴ кроз друштвени активизам и нова системска решења.

У сржи одраста, као скупа комплементарних идеја, налази се потрага за правим смислом који конзумеризам не може да компензује. Могуће је рећи да се основни смисао одраста огледа у налажењу начина за бескомпромисно постизање планетарне одрживости, као и њене наслеђене и створене баштине и заједничких ресурса (комонса) у фер економским оквирима. „*Degrowth* – одраст представља додатак економској, политичкој и друштвеној дебати, а идеје које преноси имају дугу историју и у вези су са културолошким и еколошким критикама економије” (Latouche 2010: 13)¹⁵. Због наведеног, значајан је предлог изнет у овом истраживању, а који се односи на интегративни модел културно-политичке екологије (КПЕ) приликом промишљања стратегија деловања на свим нивоима јавне управе, односно јавне практичне политике. КПЕ оквир јесте решење са циљем интегралног обухватања културних и еколошких вредности које би представљале систем за евалуацију сваког економски вредног пројекта.

У ширем смислу, овај оквир би требало да се односи и на јавне практичне политике и законе који су у вези са комонсима. Уколико би дошло до усвајања културно-политичко-еколошког оквира минимума за планирање и евалуацију пројеката од општег значаја, али и јавних практичних политика, то би се недвосмислено позитивно одразило на виталност друштва и комонса у целини. Важна претпоставка је да уколико би КПЕ заживео као евалуациони филтер пројеката, исходи би се приближили одрживости.

13 За које се чини да су у неолиберализму угроженије више него икада

14 Посебно значајно за рад комонса тј. заједничких добара

15 У погледу на теоријску основу и практичну примену, Латуш препознаје да је савремена економија критикована од стране: социолога Диркема и Мауса, антрополога Поланија и Сахлинса, психоаналитичара, од стране Фрома и Бетсона и многих других, те да пројекат за алтернативно и аутономно друштво није нова идеја.

Одраст је значајна теорија јер открива несавршености модерних економских политика. С тим у вези, једна од важних идеја коју одраст уважава односи се на постепену редукцију потрошње која ће узроковати и смањење производње. За разлику од актуелног економског оквира, који почива на потрошачком друштву и који пропагандним техникама и стратегијама маркетинга утиче на креирање (лажних) људских потреба, одраст је усмерен на друге вредности (фер, солидарно, срећно, одговорно друштво, проналажење смисла и др.). Циљ је обезбеђивање и изградња друштва у ком ће се живети боље, са мање рада и мање конзумеризма (Latouche 2010: 9). Из перспективе Горца (Gorz), у питању је *еколошка рационализација* – мање, али квалитетније (Gorz 1994, 1991 према Latouche: исто.). У том смислу одраст је у потпуности другачије природе него актуелни привредни системи, те захтева нове приступе у управљању. Теоретичари и активисти одраста залажу се за освежавање старих и проналажење нових оквира, мисли и управљања, са претходним уважавањем наведених пожељних друштвених вредности и врлина. Културно-политичка екологија може бити препозната и као база за препознавање и очување вредности. Економски систем је потребно ускладити са ширим друштвеном контекстом, јер он треба да се јави као инструмент за подршку постојећих културних и еколошких вредности, тако да се оствари друштвена виталност и општа добробит. Поред КПЕ као начина који омогућава уважавање вредности, важно је сагледавати управљачке алтернативе у погледу на комонсе. Комонси су фундаментална друштвена добра, па се преиспитивање могућности успостављања друштвених форми управљања намеће само. У разматрању ове теме у локалном контексту посебно треба имати у виду да на просторима бивше Југославије постоји развијено (али и дисонантно) наслеђе у погледу на радничко самоуправљање, као најдемократичнији управљачки процес за раднике, претпостављајући делегирана и децентрализована права кроз власништво, одлучивање, финансирање, алокацију ресурса и сл.

Иако у свом раду тврде да етика врлине није у сукобу са савременом економском теоријом, анализа коју пружају Млађан и Фатић (2018) има изузетну вредност јер указује на значај повезивања преференција које представљају функције корисности у неокласичној економији са системом вредности које поменуте преференције инспиришу. Ово је вредно промишљања јер вредности које једно друштво сумира управо треба да буду синтетизоване јасним наративом политичке елите која то друштво представља. Млађан и Фатић сјајно указују на значај и потенцијалну ре-

лацију *економских система и етике*, међутим неопходна претпоставка јесте да присуство етике (врлине) већ постоји међу формалним политичким представницима друштва, као и другим секторима (приватном и цивилном). У пракси је, међутим, чест случај занемаривања друштвених вредности, врлина и реалних потреба које се јављају као последица супротстављених моралности у различитим секторима. То је важно за разумевање случаја ДМХЕ у Ракитској реци при заштићеном подручју природе Стара планина, где се чини да су вредности и погледи на право на одрживо коришћење заједничких природних ресурса у потпуности супротни. Тачније, моралност јавности, локалне заједнице, активистичке групе, приватна моралност, као и моралност политичке елите налазе се на различитим гледиштима и странама.

Хавкс (Hawkes) указује на један од највреднијих аргумената за значај културе у постизању одрживости као стуба одрживог развоја наводећи да су „друштвене вредности основа на којој се гради све остало” (Hawkes 2013). Због тога што ове вредности и начин на који се оне изражавају представљају културу једног друштва, оне фактички јесу култура на делу, па је културна виталност од суштинског значаја када је реч о изградњи здравог, одрживог и виталног друштва, које је еколошки и културно одговорно, а економски одрживо (исто.). То недвосмислено води ставу да култура представља неизоставни стуб и фактор постизања одрживости. Латуш има виђење о *много радикалнијој промени система*, која долази кроз културну револуцију и поново успоставља политику на новој основи. Латуш сматра да „политика, култура и смисао живота морају открити своје корене на локалном нивоу” (Latouche 2010: 38). Према мишљењу аутора суштина доброг живота (*the good life*) може варирати у форми, у зависности од контекста, међутим он препознаје да је поновно откривање и реконструкција нових култура кроз здравију храну и више слободног времена за дружење правац у креирању нових будућих система (Latouche 2010: 56). Трајнер (Trainer), када промишља о будућим вредностима и правим потребама, наводи као значајне:

[...] *лепе пејзаже, и окружење богато слободним временом за доколицу, да свако има приступ уметницима и занатлијама, да је обезбеђен културни живот и уживање у богатој културној разноврсности, укључујући фестивале и прославе, кроз више времена за уживање и лични развој, као и обезбеђивање личног мира, који долази кроз чињеницу унутрашње самоспознаје да нисмо део глобалног проблема.* (Trainer 2012: 597).

Према томе, културна политичка екологија, као ужи оквир, има за циљ да обезбеди остваривање човека кроз културне и природне вредности, што води ка искреном унутрашњем задовољству.

Одраст због наведеног представља научну дисциплину која је у својој природи критична, интердисциплинарна, мултиперспективна и веома практично применљива. Теорије и тематске области које чине одраст су политичка екологија, ненасиље, феминизам, радикални *bottom up* приступ, нео-малтусијанизам (Demaria et al. 2013), теорије одрживости и културне политичке економије, еколошке макроекономије, али и многе друге практичне самоодрживе дисциплине, као што је пермакултура, кроз организационе муниципалистичке форме.

Размишљајући о економским аспектима у оквирима одраста, може се рећи да већ постоји нови правац еколошке макроекономије који има циљ да квантитативно економетријски пројектује решења која се односе на економију мировања¹⁶. Првенствено се мисли на пројекције Петера Виктора (Peter Victor), који у промишљању будућности као финалну варијаблу ставља нулти економски раст, а незапосленост решава краћим радним временом, при чему се највећи део средстава преусмерава на еколошки значајна питања (Victor 2008).

Студија случаја ДМХЕ „Звонце” на Ракитској реци

Дешавања у Србији на пољу ДМХЕ никако не представљају издвојени случај – преседан. Напротив, теоријски и практично постоје моногубројна слична искуства, која могу помоћи у увиђању будућих импликација. Ајсан Ерен (Ayşen Eren) приметилa је да државни одрживи хидроенергетски програм у Турској није само довео до (имплицитне и неформалне) приватизација река, пребацивши права коришћења водотока на приватне компаније, већ се приватизација односи и на комплетни процес функционисања сектора хидроенергије, до ког је дошло преношењем функција (планирања, пројектовања, изградње и погона) са државних институција на приватни сектор (Eren 2017: 387–388). Оно што је заједничко за оба случаја (ДМХЕ Ракитска река и турски пример *Cevizlik*) огледа се у великим тензијама и неприхватању ових пројеката

16 *Steady state economy*, као и економија нултог раста (*zero growth*), компатибилне су са концептом *degrowth*.

од стране локалног становништва¹⁷ и њиховој перцепцији да им је одузета њихова вода. У турском примеру тензије у виду отпора локалног становништва почеле су да расту, и кулминирале су тужбама како би се обуставили слични пројекти. Тада се укључио важан механизам правде¹⁸, што је резултирало легитимизацији стручних и правних знања у оквиру судства, па су она потиснула институционална знања. Поменути легитимизација знања са терена и предност у односу на законски оквир је важна, јер је ово знање дошло из високоетичних кругова од стране оних који су „говорили у име еколошких ентитета који немају глас” (Latour 1998: 230 према Egen 2017: 388). Закони треба да су у служби друштва, па је у потпуности логично да друштво има право да захтева поштовање, али и преиспитивање закона и струке. Суштинско питање у оквиру правних процеса на примеру из Турске, односило се на минимум воденог протока, који након изградње ДМХЕ мора бити обезбеђен ради нормалног и одрживог функционисања реке и живог света. Овај минимум је са почетно утврђене вредности од 150 л/с „скочио” у оквиру судских преговора на 500 л/с, а потом финално на 2600 л/с.

Поређења ради, проток од 150 л/с Ракитска река и поједине планинске реке у Србији немају ни без ДМХЕ (током целе године), а након идеје у вези са затварањем – усмеравањем речног тока кроз тунел дискутабилно је да ли би уопште био обезбеђен икакав слободан проток. Минимум воденог протока за Ракитску реку је одређен као 80 л/с, као калкулација потребна за опстанак воденог екосистема, међутим у ову калкулацију није укључено право локалног становништва да користи воду.

Волфганг Саш наводи да тражња за релативном правдом може лако бити у сукобу са правом на апсолутну правду. И то је значајно јер у политичком смислу „конкурентска борба глобалне средње класе за већим тржишним учешћем и моћи често се дешава на рачун основних права сиромашних и немоћних” (Sachs 2010: ix). Ово је од изузетног значаја јер објашњава механизам релативности правде, када је реч о ДМХЕ у Србији, али и на турском примеру. Аутор такође препознаје да „мобилизација људи у процесу подршке развоју, прави притиске на животне просторе и културне традиције аутохтоних народа, малих пољопривредника или градских сиромашних људи” (исто.). Претходно обја-

17 Перцепција локалног становништва са терена у оба случаја: „они су исушили реку”, „оставили су премало слободне воде”, „узели су сву воду”, „узимају нам историју”.

18 Судови су почели да делегирају право на утврђивање и креирање истине стручним тимовима (судије и стручњаци из области).

шњава читаву развојну парадигму, која је актуелизована након Другог светског рата и више деценија представља глобализовани приступ политици. Слепа праћења туђих развојних рецептура довела су до идејних и културних унификација, у тренду *вестернизације* планете. Саш препознаје да је у последњих 40 година потенцијал културне еволуције осиромашен, јер сви потенцијали јесу у сврси развоја, који допушта било којој интервенцији да буде остварена у име „виших циљева”. Резултат је огroman губитак разноврсности који се јавио под окупацијом Западног имагинаријума (Sachs 2010: xviii).

Неке од штета до којих је дошло су непоправљиве, пре свега у смислу еколошких катастрофа нарушавањем речног екосистема, губитком живог света (строго заштићених врста и заштићених врста) и биодиверзитета. Тензије између различитих страна нарушиле су културне (материјалне и нематеријалне) вредности локалне заједнице, којој је онемогућено да обавља свакодневне активности, а које су у вези са свакодневним начином живота.

Због клизишта које се покренуло у току спорних грађевинских радова, уништен је локални пут, па становништво није у могућности да обавља своју доминантну привредну делатност – сточарство. Будући да су тензије и незадовољство локалног становништва све више расли, инвеститор је ангажовао обезбеђење градилишта. Пријављени су случајеви насиља над немоћним и старим локалним становништвом од стране обезбеђења.

У центру села Ракита налази се звоник. „Некада је звонило за највећи празник у селу Пресвете, сада звони као позив народу да се окупи и брани једино што још имају – реку” (Војтеховски у PRVA 2018). Иако је инвеститор у новембру 2018. године добио забрану рада, наставио је радове уз помоћ полиције. На новинарско питање зашто је наставио радове, инвеститор се позвао на наводно рушење и упадање становништва на градилиште. Председник савета Месне заједнице Раките Десимир Стојанов демантовао је претходне тврдње инвеститора. Стојанов је (Стојанов, видео говор 2019) скренуо пажњу да је у селу Ракита „укинут” живот „укинули су нам железницу, укинули су нам биоскопе, немамо дом здравља, немамо цркву, немамо ништа, а они: видеше има река – ајде не треба им ни она”, „Ми смо ти са последње линије одбране” (Стојанов, исто.). На зиду некадашњег Дома културе села Ракита однедавно стоје графити – натписи: „Живот нема, смрт не дооди” и „Живот дајем, реку не дам”.

У новембру 2018. године, услед доласка полиције која је стала на страну инвеститора, иако није било правног основа за то, Десимир Стојанов достојанствено је блокирао пут и стојећи уз помоћ ортопедских штака, рецитовао је револуционарну песму *Хаџи Димитар*¹⁹ Христа Ботева, чији смисао се огледа у борби за најузвишенији циљ – слободу. Стојанов је додао да за њега ова борба значи поштење и оданост и неодустајање од правде, „јер неко хоће да ми узме оно што ми припада (воду)”. За Стојанова и његову жену Ракитска река има и посебно значење као место где је њихов син страдао и пронађен, место на коме 35 година свакодневно пале свеће²⁰. Обезбеђење уз многобројне вербалне увреде и физичке претње забрањује право породици Стојанов на поменути обичај.

Студија случаја Темска: перформанс *Молитва за реку и буђење одраста*

Моћ интернета и друштвених мрежа (Facebook, YouTube и других платформи) као информационе платформе за значајна питања за јавност, све је већа, а томе су допринели креативни приступи грађанског активизма. Протестне шетње и организовани протести против ДМХЕ постају све масовнији, а разни наративи уоквирени видео и штампаним порукама имају све већи домет посредством интернет простора.

За почетак деловања покрета „Одбранимо реке Старе планине” – ОРСП може бити узет уметнички перформанс *Молитва за реку*²¹ (Greenfield Produkcija 2017), организован на реци у селу Темска са циљем заустављања пројекта превођења Топлодолске реке кроз тунел у Завојско језеро. Постојале су назнаке да ће се овај пројекат поново покренути 2017. године, иако је локално становништво још осамдесетих година прошлог века било против његове реализације.

19 Стихови ове песме исписани су златним словима у Лувру, и важе за најлеше стихове свих времена „Настане вечер, месец изгрее звезде обсипват свода небесен, гора зашуми, вятър повее, Балканат пее хайдушка песен.”

20 Од 1984. године породица практикује овај обичај, који је у својој суштини културно-нематеријалан и дубоко емотивно вредан. За породицу Стојанов поменути обичај представљао је начин да отпусте тугу и давао им је животну снагу да наставе даље.

21 „Молитва је нешто на шта је цела Србија одреаговала... У току је свеопшти напад на све што је здраво у овој земљи, на природу пре свега.” (Александар Јовановић Ђута у Greenfield Produkcija 2017).

Почетком 2018. године, формирана је група на друштвеној мрежи Facebook са циљем информисања у вези са ДМХЕ. Средином новембра 2019, група броји 84.000 чланова, а како број сваким даном расте, тако ова група представља све значајнију фокалну тачку информисања јавности. Покрет пружа подршку и информације иницијативама широм Србије са сличним проблемима. И упркос бројним покушајима дискредитовања и напада без доказа и аргумената на рачун активиста²², покрет није политизован²³.

Друштвени активизам ОРСП огледа се у теренском деловању, легислативном контролисању процедура, покретању судских поступака, правних лекова, објашњавању проблема ДМХЕ кроз призму одрживости и правовременом информисању јавности посредством интернета и друштвених мрежа. Домет њиховог наратива у оквиру друштвених мрежа је велики, а ослоњен је само на бесплатни медијски простор. ОРСП указује на законске пропусте (до којих је дошло приликом издвајања дозвола за инвеститоре ДМХЕ), што је резултирало еколошким, друштвеним и културним штетама. Централна идеја активистичке групе је да реке Србије буду спасене, као и да се не допусти настајање нових штета посредством деловања ДМХЕ²⁴.

Активисти групе Одбранимо реке Старе планине препознати су као истинити снажни корективни фактор кроз *bottom up* деловање. Деловање ОРСП подразумева кореспонденцију са релевантним домаћим и међународним организацијама и институцијама. ОРСП информације од значаја за јавност претварају у саопштења за све интересне стране, вршећи притисак на доносиоце одлука са циљем указивања на правне пропусте као и заустављања ових пројеката и већих штета до којих може доћи.

Како питања у вези са супротстављеним интересима у вези са ДМХЕ попримају све веће и снажније размере, ОРСП *bottom up* приступом на легалне и легитимне начине враћа правду, баш као и реке – на своје мес-

22 За то време, особа која неаргументовано оптужује покрет на телевизији са националном фреквенцијом, краде назив покрета, региструјући га у АПР-у!

23 У смислу партијског организовања

24 Под претпоставком рањивости заштићених подручја, поменуте штете на другим примерима могу имати већи негативни утицај на природно и културно наслеђе и њихову одрживост. Покрет се залаже за забрану изградње ДМХЕ на територији Старе планине, али и целе Србије, и решење виде у другим алтернативним изворима енергије (пре свега соларна, биомаса, енергија ветра и др.).

то, отварањем судских поступака, упућивањем тужби, организовањем вештачења и позивом на поштовање закона. Поменуте правне активности усмерене су искључиво против уништавања природе, културе и кршења Устава и закона Републике Србије. Средства којима се наведене правне активности финансирају прикупљена су на бази воље грађана да деле тј. добровољних донација. Једини циљ који ова група од почетка има, преточен у захтев, јесте да реке у Србији буду спасене.

У контексту јавне и медијске заступљености у другим медијима, значајно је поменути да су својим деловањем²⁵ створили и интересовање у оквиру јавног медијског сервиса²⁶, као и појединачним ауторским емисијама²⁷ и видљивошћу и у другим медијима²⁸.

На основу примера ДМХЕ Ракитска река, слично као и на примеру одраста, закључујем да је активистички покрет покренуо стручну јавност на промишљање и придруживање у решавању проблема²⁹. Такође, закључак који се наметнуо током истраживања недвосмислено гласи да етика врлине постоји једино међу припадницима локалне заједнице и цивилног сектора, као и међу појединим истакнутим научницима и стручњацима.

Дискусија и закључак: одрживи менаџментски оквир – културна политичка екологија

Алтернативе за одрживост воде и културе, превасходно је потребно тражити у правцу теоријско-практичног оквира одраста (јер сумира утврђене мане ОР). Јавља се неопходност за формулисање алтернатива, које би уоквириле фер права на употребу и управљање комонсима (јав-

25 Прво гостовање 2016. године у Парламенту на тему негативних аспеката МХЕ; у Кући демократије; у Ракити је организована конференција за медије 2018. године о последицама МХЕ.

26 Притисак на директора РТС-а захтевима за јавне дуеле у вези са штетним деловањем МХЕ, долази до емитовања више прилога у вези са проблемом

27 Татјана Војтеховски, Јован Мемедовић и Оливера Ковачевић последњих месеци су чести гости у емисијама након састанка са председником Србије.

28 Релевантне: ТВ станице *Al Jazeera*, *NI*, *Južne Vesti*, штампани медији: *Данас*, *Политика*.

29 Сарадња са великим бројем факултета: Шумарски, Биолошки, Рударско-геолошки, Архитектонски; института: Институт за биолошка истраживања; 53 удружења је послало писма подршке за ОРСП; коморе: Инжењерска комора Србије, као и Академија инжењерских наука заступају ставове против МХЕ; стручна и шира јавност су против МХЕ

ним и заједничким добрима). Еленор Остром (Elinor Ostrom) темељно се бавила истраживањима у вези са комонсима, па је дискурс комонса по њеном раду и најпрепознатљивији³⁰. У погледу на управљање комонсима, ауторка на великом броју примера препознаје и фаворизује локалну заједницу као актера и корисника из најнепосреднијег окружења, иако ово није честа ситуација у пракси у Србији.

Упркос пропустима у вези са институционалним правом и примедбама заснованим на стручним и научним знањима³¹ које се односе на негативан утицај на животну средину и локално становништво, пројекти изградње и постављања ДМХЕ у Србији су настављени чак и у оквиру заштићених подручја. Лако се увиђа да је приватни сектор једина страна која је на (економском) добитку, декларативно у име производње одрживе енергије и концепта одрживог развоја. На примеру изградње ДМХЕ Звонце Ракитска река јасно је да је идеја одрживог развоја доведена до ревидираног тумачења, са циљем економског раста инвеститора, а на економску, еколошку, друштвену и културну штету свих осталих интересних група.

Контроверзе у вези са тумачењем ОР потврђене су и теоријском литературом, због чега је било значајно одредити алтернативе одрживом развоју.

Постоји тенденција да се заједничка добра (комонси: вода, природна и културна добра) из државног управљања све више предају на управљање приватном сектору, што за крајњи исход може имати штетне последице које произлазе првенствено из апсолутних и релативних права на употребу (имајући у виду различита мотивациона и етичка становишта).

Секторски посматрано, могуће је закључити да вредности и етика врлине постоје у цивилном сектору и неформалним грађанским групама, док у приватном сектору и формално јавно-политичком изостају. Овакав закључак је изузетно значајан за идентификовање друштвених управљачких алтернатива.

30 Добитница Нобелове награде за истраживање о комонсима, уз указивање на значај *bottom up* приступа када је реч о управљању природом и културом.

31 Скуп у организацији САНУ, декани релевантних факултета природних наука, научни институти, инжењерске коморе, и заинтересовани појединци

На случају ДМХЕ Ракитска река било је могуће закључити да је непоштовање закона и процедура од стране већег броја доносилаца одлука (на свим нивоима формалне политичке власти, од републичког до локалног), довело до тога да инвеститор ДМХЕ буде у повлашћеном положају по питању права на коришћење воде као заједничког добра. Визија инвеститора у вези са ДМХЕ, цитирана у медијима (разговор са Војтеховски 2018), јесте да на ДМХЕ гледа као на мали породични бизнис. Поменути породични бизнис тек након десет и више година рада може почети да доноси зараду за једну породицу. Локално становништво нема никакве користи од постављања ДМХЕ, али су препознати негативни друштвени, културни и еколошки утицаји још у процесу припреме и градње. Због поменуте економске користи за инвеститора, која се заснива на неодрживом коришћењу јавног добра, укида се право на одрживу употребу воде и право на културу за педесет чланова локалне заједнице.

Литература

- Eren, A. (2017) “The political ecology of uncertainty: the production of truth by juridical practices in hydropower development”, September 2017, *Journal of Political Ecology* 24(1), pp. 386–405, DOI: 10.2458/v24i1.20879 .
- Demaria, F., Schneider, F., Sekulova F. and Martinez-Alier. J. (2013) “What is degrowth? From an activist slogan to a social movement”. *Environmental Values*, 22(2), pp. 191–215.
- Gorz, A. (1977)[1991] *Capitalism, Socialism, Ecology*. London: Verso.
- Greenfield Produkcija (2017) *Temska molitva za reku* [online video] dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=r95Q79V0xOA> [Pristupljeno: 10. 2. 2020].
- Griethuysen, P. Van (2010) “Why are we growth-addicted? The hard way towards degrowth in the involutory western development path”, *Journal of Cleaner Production*, Volume 18, Issue 6, pp. 590–595, doi:10.1016/j.jclepro.2009.07.006.
- Hawkes, J. (2013) “Case Study: Shaping policies: Culture-sensitive and context-based policies in sustainable development”, Hangzhou International Congress, *Culture: Key to Sustainable Development*, Session 2B: Culture: a driver and an enabler of social cohesion, dostupno na: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/Jon_Hawkes_social_cohesion2.pdf [Pristupljeno: 10. 2. 2020].

- Kočović, M. (2017) *Doprinos eko-kulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem*, doktorska disertacija, Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Latouche S. (2010) *Farewell to growth*. Cambridge: Polity Press.
- Mlađan, M., Fatić, A. (2018) “Economics and Morality: How to Reconcile Economic Thinking with Broader Social Thinking?” in Ljumovic I., Elteto A. (eds.) *Sustainable Growth and Development in Small Open Economies*. Budapest: Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 199–217.
- PRVA (2018) *Život priča: Do poslednje kapi reke* [online video] dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=egEFY2qET_c&list=PLskxn9zkaOmVBjndH_nulaVWo1ehw2SHp&index=1322 [Pristupljeno: 10. 2. 2020].
- Sachs, W. (2010) *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books.
- Trainer, T. (2012) “De-growth: Do you realise what it means?” *Futures* 44(6), pp. 590–599. Victor, P. (2008) *Managing Without Growth: Slower by Design, Not Disaster*. Cheltenham: Edward Elgar.

GROWTH AND DEGROWTH: THE ECONOMIC PILLAR AS A THREAT TO THE CULTURAL AND ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY OF PUBLIC AND COMMON RESOURCES (COMMONS)

Abstract

The contemporary economic framework and sustainable development (that often favours economic pillar) have been recognized as the greatest challenge, especially in terms of cultural and ecological sustainability. Therefore, it was necessary to give a critical reflection on sustainable development which from the conceptual and declarative idea of balanced development, leads to unbalanced outcomes in practice. Based on the example of the case study Rakitinska river within a village Rakita, it can be concluded that the building of MHP led to harmful ecological, social and cultural effects, whereby projected economic results can be considered negligible. The research highlighted the tensions that arose as a result of conflicting interests based on different moralities (public, private, civilian), as well as inequalities in the terms of distribution between sectors and deprivation of human rights. To understand the phenomenon of MHP and its impact, the research was based on several sources of information: science, profession, activism, and laws. Joining the information from the activist bottom-up approach, with relevant scientific and expert data of interest groups, opened an interesting way for multisectoral analysis and effects. In terms of sectoral observation, it is concluded that values and ethics of virtue exist in the informal civil groups (civil sector), while the private and formally public-political sector lacks mentioned values. Previously relies on the case study of the MHP Rakitska Reka, where it was possible to conclude that the violation of the Law and procedures by a large number of decision-makers (at all levels of the formal political authority from the Republican to the local) led to the scenario where an investor is being in a privileged position regarding the right to use water as a common good. The research has imposed yet another goal that is reflected in the proposition of (new hybrid) framework of cultural-political ecology that can be seen as a goal (and strategy) for ensuring balanced development. The idea is to achieve sustainability by including into the (each future policy and project) plan and evaluation phases the cultural and the environmental values. The cultural and environmental values are seen in the proposed framework as a fundamental base, from which every other new goal arises

in both theoretical and activist sense. In other words, the framework of cultural-political ecology represents the modelling of a potential new solution which aims to achieve more effective horizontal (inter-ministerial and cross-sectoral) linkage, through the incorporation of acceptable value frameworks of society as a fundamental base. The fullest sense in long-term balancing can lead to accomplished sustainability. Theoretical and practical directions of future actions are recognized through the Degrowth and other complementary theories such as cultural policy, cultural political economy, political ecology, ecological econometrics, social economy, etc.

Keywords

common goods and public (cultural and natural) resources (commons), sustainable development, growth, degrowth, cultural-political ecology